

К. Ю. Пеляшенко

Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро–Донецького Лісостепу

ивчення особливостей розташування кераміки в межах курганного простору, відмінності у категоріях, способі та кількості покладених посудин для різних комплексів, дає можливість розширити знання про характерні риси обряду для тих чи інших статевікових та соціальних груп населення Дніпро–Донецького Лісостепу.

В поховальній обрядності населення Лісостепової Скіфії використовувався морфологічно такий самий посуд, що й в побуті. Всі, категорії ліпної кераміки широко відомі серед синхронних та територіально близьких культурних шарів поселень.

Представлений в даній роботі аспект вивчення направлений на визначення сакрально-обрядової ролі посуду в поховальній обрядності; за допомогою статевікового та соціального аналізу встановлюються відмінності покладення ємностей в поховання різних груп населення.

Всього зібрана інформація про 815 поховальних комплексів, з них ліпний посуд виявлений у 303. Метою аналізу було отримати об'єктивну інформацію про роль ліпного посуду в ритуалі поховання, які символічні функції він відігравав при відправленні у потойбічне життя різних за віком, статтю, соціальної приналежності верств населення Дніпро–Донецького Лісостепу. За основу взяті статистичні підрахунки окремо по хронологічним періодам та мікрорегіонам, що традиційно виділяються в історіографії по басейнам великих річок.

Статевіковий аналіз

Основним завданням при розробці статевікової характеристики було розділити поховальні комплекси на групи та прослідкувати певні закономірності в особливостях використання посуду при похованні чоловіків, жінок та дітей. Слід зауважити, що серед багаточисельних розкопаних курганів, антропологічні визначення застосовані лише для незначної їх кількості. Для більшості ж комплексів визначення статі проводилось за набором супутнього інвентарю. Комплекси, в яких однозначне визначення віку або статі викликає великі сумніви, не застосовані в підрахунках.

Поховання чоловіків. Всього в Дніпро–Донецькому Лісостепу відомо 189 поховань, які можна віднести до чоловічих. З них ліпний посуд виявлений у 55-ти, що складає 29 % (серед них 9 кістяків виявлено в парних похованнях) (рис. 1, 1). Найбільший відсоток комплексів з посудом в курганах басейну р. Сула та р. Ворскла: відповідно 42,5 % та 38,7 % (від загальної кількості чоловічих поховань в конкретно взятому регіоні). Значно менше в басейні р. Сіверський Донець, Псьол та Придніпровському терасовому Лісостепу: відповідно 17,6 %, 14,2 %, 10,7 %.

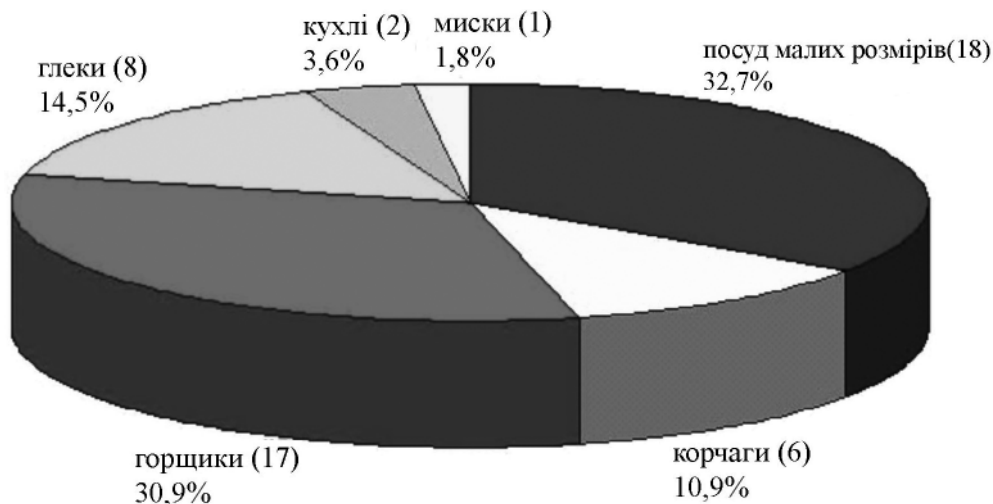
З поховальних комплексів ранньоскіфського часу, серед 41 чоловічого поховання, ліпний посуд виявлений у 18-ти (42,8 %). Різновид категорій невеликий: горщики

1

Регіон	Псьол	Сула	Ворскла	Придніпровський терасовий Лісостеп	Сіверський Донець	Всього
Час						
VII — третя чверть VI ст. до н. е.	2 (-)*	25 (9)	11 (6)	2 (2)	2 (1)	42 (18)
Кінець VI — третя чверть V ст. до н. е.	1 (-)	12 (8)	17 (5)	1 (-)	8 (2)	39 (15)
Кінець V—IV ст. до н. е.	3 (1)	5 (2)	14 (6)	19 (1)	36 (6)	77 (16)
Час не відомий	1 (-)	12 (4)	7 (2)	6 (-)	5 (-)	31 (6)
Всього	7 (1)	54 (23)	49 (19)	28 (3)	51 (9)	189 (55)

* Перша цифра — кількість поховань чоловіків. В дужках — поховання чоловіків при яких зафіксовано ліпний посуд.

2

Цифра в дужках — кількість поховань з посудом даної категорії.

Цифра в відсотком — кількість комплексів з посудом даної категорії від загальної кількості чоловічих поховань з керамікою.

Рис. 1. Комплекси з похованнями чоловіків: регіонально-хронологічний розподіл (1), категорії ліпного посуду (2)

Fig. 1. Complexes of the men burials: regional and chronological apportionment (1), categories of moulded vessels (2)

знайдені в 5 комплексах (Ворскла: Куп'єваха к. 10 (п. 2); Марченки (П'яте поле) к. 1.; Сула: Луки к. 1; Плавинищі к. 4; Попівка к. 3) [1, с. 16; 2, с. 27; 3, с. 56–57]; корчаги в 4-х (Ворскла: Куп'єваха к. 12 (п. 2), 15 (п. 2), 19 (п. 1); Сула: Вовківці хут. Шумейко) [1, с. 19, 32, 39; 3, с. 44]; в 5-ти могилах посуд малих розмірів — горщички, баночка (Сула: Аксютинці (Стайкин Верх) к. 7, 17; Аксютинці к. 468; Лубни (Лиса Гора) к. 3; Придніпровський терасовий Лісостеп: Вереміївка к. 3) [3, с. 30–33; 4, с. 221; 5, с. 158]; в басейні Сіверського Дінця відомий один глек (Мала Рогозянка-1 к. 1 (п. 3)) [6, с. 140].

В усіх могилах при кістяку було знайдено по одній посудині, окрім одного випадку: Луки к. 1, де виявлено 2 горщички [3, с. 56]. Зафіксований посуд біля голови (3), ніг та тазу (4), або під стіною, в куту поховальної камери.

В 39-ти підкурғанних похованнях кінця VI — середини V ст. до н. е. де виявлені чоловічі кістяки, ліпна кераміка знайдена в 15-ти (38,4 %) (рис. 1, 1). Різновид посуду такий самий як і в попередній хронологічній групі: горщички відомі в 3-х комплексах

Посулля (Вовківці к. 1; Кулешівка к. 425; Мгарь к. 1) [3, с. 45, 54; 4, с. 233]; 2 корчаги в Поворсклі (Скоробор к. 7; Перещепине к. 10) [7, с. 109; 8, с. 4]; в 7-ми могилах виявлені малі посудини (Ворскла: Куп'єваха к. 17; Перещепине к. 3; Сула: Аксютинці к. 1 (п. 2), 2; Вовківці к. 2; Кулешівка к. 425; Сурмачівка к. 1 (п. 2)) [1, с. 36; 9, с. 49; 3, с. 34, 45, 54; 10, с. 98]; та в 4-х — глеки і глекоподібні посудини (Ворскла: Перещепине к. 3, 19; Сіверський Донець: Протопопівка к. 1, 3) [11, с. 5; 9, с. 48; 12, с. 3, 5], в описі комплексу Аксютинці (Стайкин Верх) к. 3 (п. 2) згадується горщик з ручкою, можливо кухоль [3, с. 28]. Розміщені посудини біля голови (3), ніг (3) або в куту камери, також в районі ніг (1), в одному випадку вздовж стіни. При кожному чоловічому кістяку виявлено по одній посудині, за виключенням комплексу Перещепине к. 3 (2002 р.). В середньоскіфський час в похованнях чоловіків набуває розповсюдження антична кераміка. В 11-ти комплексах знайдені амфори або їх фрагменти, які, як правило, ставились в одному з кутів камери біля ніг. Також відомі чернолаковий кілік та алабастри.

Для комплексів періоду кін. V—IV ст. до н. е. характерне значне зменшення відсотку чоловічих поховань з ліпним посудом: з 77-ми могил кераміка знайдена тільки в 16-ти (20,8 %) (рис. 1, 1). В 6-ти з них виявлені горщики (Ворскла: Скоробор к. 15, 19; Сула: Вовківці к. 1; Лубни (Лиса Гора) к. 5с; Сіверський Донець: Пісочин к. 16; Харків 524 м-н к. 3) [7, с. 114, 117; 3, 45; 4, с. 224; 13, 24; 14, с. 47]; в 4-х — посуд малих розмірів (Ворскла: Скоробор к. 9, 18; Сула: Вовківці к. 1; Псьол: Броварки к. 504) [7, с. 111, 117; 3, с. 45; 15, с. 236]; з 3-х поховань басейну Сіверського Дінця походять глеки та глекоподібні посудини (Пісочин к. 6; Старий Мерчик к. 7; Черемушна-2 к. 14) [13, с. 18; 16, с. 63; 17, с. 11]; лише в одній могилі знайдено миску (Ворскла: Перещепине к. 2) та кухоль (Придніпровський терасовий Лісостеп: Сеньківка к. 1а) [18, с. 122; 19, с. 140]. Розміщені посудини біля ніг (4), голови (1) похованих або під однією зі стінок могили. Тільки в кургані Вовківці к. 1 чоловіку було покладено набір посуду з горщика та малого розміру горщика (окрім цього тут знайдено амфору, канфар та теракотове блюдо), у всіх інших по одній формі. Антична кераміка також присутня в пізньоскіфських чоловічих комплексах: амфори або їх фрагменти зафіксовані в 12-ти комплексах, також у двох випадках лекіфи, в одному канфар, гончарний глек, сіроглиняна кружальна посудина.

З недатованих поховань походять ще 3 горщики (Ворскла: Малий Тростянець к. 1; Сула: Вовківці без номеру (п. 1); Лубни (Лиса Гора) к. 4 (п. 5)) [20, с. 91; 3, с. 49; 4, с. 223]; та 2 малих посудини (Ворскла: Кириківка к. 12; Сула: Ярмолинці к. 42) [21, с. 714].

В цілому, в поховальній практиці чоловічої частини населення Дніпро-Донецького Лісостепу використовувався досить обмежений набір ліпної кераміки. Найбільшою кількістю представлений посуд малих розмірів (в основному горщички, в меншій мірі баночки та мисочки) (18 поховань), горщички (17). Корчаги виявлені в 6-ти комплексах, в V ст. до н. е., очевидно, замість них використовуються глеки середніх та малих розмірів, та глекоподібні посудини (8). В двох могилах знайдені кухлі, та в одній миска (рис. 1, 2). В жодному похованні, що достовірно можна інтерпретувати як чоловіче, не зафіксовані черпаки та кубки.

Отже, можна виділити ряд характерних рис для даної статевої групи: 1. Майже повна відсутність столового посуду й перевага кухонного та тарного; 2. За рідким виключенням, в могилу клалась одна посудина, і лише в 5-ти випадках від 2-х до 4-х форм; 3. Досить стабільне розміщення кераміки в поховальному просторі: біля ніг похованого, або в найближчому до них куті камери (14), в районі голови (7), зрідка під стінкою могили.

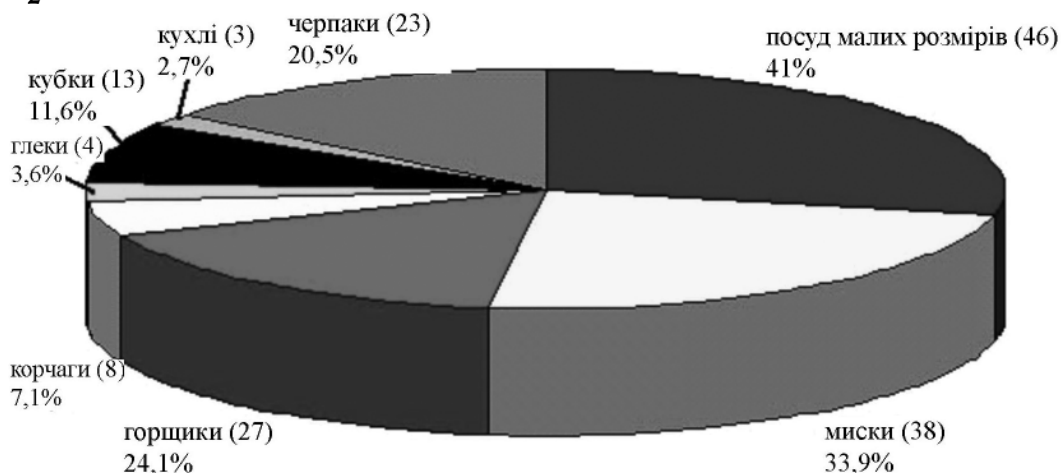
Поховання жінок. Всього в Дніпро-Донецькому Лісостепу відомо 193 жіночих поховання. Ліпний посуд виявлений у 112, що складає 58 %, тобто вдвоє більше, ніж в чоловічих (рис. 2, 1). Майже для всіх регіонів характерний високий відсоток комплексів з посудом: Ворскла — 78,2 %; Сула — 64,5 %, Псьол — 75 %; Придніпровський терасовий Лісостеп — 41,6 % (від загальної кількості жіночих поховань в конкретному регіоні). Тільки в басейні р. Сіверський Донець він складає 17,9 %.

1

Час	Регіон					
	Псьол	Сула	Ворскла	Придніпровський терасовий лісостеп	Сіверський Донець	Всього
VII — третя чверть VI ст. до н. е.	1 (1)*	17 (13)	39 (37)	1 (1)	6 (2)	64 (54)
Кінець VI — 3 чверть V ст. до н. е.	1 (—)	11 (8)	13 (13)	1 (—)	— (—)	26 (21)
Кінець V—IV ст. до н. е.	— (—)	7 (3)	14 (3)	18 (5)	29 (4)	68 (15)
Час не відомий	2 (2)	13 (7)	12 (8)	4 (4)	4 (1)	35 (22)
Всього	4 (3)	48 (31)	78 (61)	24 (10)	39 (7)	193 (112)

* Перша цифра — кількість поховань жінок. В дужках — поховання жінок, при яких зафіксовано ліпний посуд.

2

Цифра в дужках — кількість поховань з посудом даної категорії.

Цифра з відсотком — кількість комплексів з посудом даної категорії від загальної кількості жіночих поховань з керамікою.

Рис. 2. Комплекси з похованнями жінок: регіонально-хронологічний розподіл (1), категорії ліпного посуду (2)

Fig. 2. Complexes of the women burials: regional and chronological apportionment (1), categories of moulded vessels (2)

В комплексах середини VII — другої половини VI ст. до н. е. з 64-х жіночих поховань ліпний посуд виявлений в 54-х (84,3 %) (рис. 2, 1). На відміну від супутнього інвентарю чоловіків, тут представлений весь відомий спектр поховальної кераміки: найбільша кількість мисок, що знайдені в 25-ти могилах (Ворскла: Лихачівка к. 2; Лапівщина к. 3; Скоробор к. 6 (1906 р.), к. 24; Мачухи к. 1, 2 (п. 1), 3, 6, 15, 16, 18 (п. 1), 19, 20, 21, 23 (п. 2), 29, 30, 32, 34 (п. 1), 38 (п. 2); Пожарна Балка к. 2; Малий Тростянець к. 2 (п. 1–2); Сула: Сурмачівка (ур. Кругляк) к. 1; Псьол: Баранівка к. 1) [22, с. 241; 23, с. 27; 24, с. 142; 7, с. 122; 25, с. 149–169; 26, с. 10; 20, с. 91–94; 3, с. 61; 27, с. 84]; черпаки виявлені в 23-х комплексах (Ворскла: Лапівщина к. 3; Мачухи к. 1, 2 (п. 2), 3, 6, 11, 18 (п. 1), 19, 21, 25, 33 (п. 4), 34 (п. 1), 37, 38 (п. 2); Перещепине к. 5; Скоробор к. 2, 8, 22, 24; Малий Тростянець к. 2 (п. 1–2); Сула: Герасимівка к. 2; Лубни (Лиса Гора) к. 4 (п. 3)) [23, с. 27; 25, с. 149–169; 18, с. 128; 7, с. 107, 109, 119–120; 20, с. 91–94; 3, с. 53; 4, с. 223]; посуд малих розмірів в 18-ти (Ворскла: Лапівщина к. 3; Саранчове поле к. 11; Мачухи к. 15, 18 (п. 1), 19, 25, 33 (п. 2), 38 (п. 2); Пожарна Балка к. 2; Малий Тростянець к. 2 (п. 1); Сула: Аксютинці (Стайкин Верх) к. 8, 13 (п. 1);

Попівка к. 6, 13, 15; Сурмачівка (ур. Кругляк) к. 1; Сіверський Донець: Люботин к. 2 (1938 р.); Черемушна-2 к. 4 (п. 1) [23, с. 27; 24, с. 134; 25, с. 159–169; 26, с. 10; 20, с. 92–93; 3, с. 30–31, 58–61; 28, с. 226; 29, с. 106]; горщики в 12-ти (Ворскла: Лихачівка к. 2 (п. 1); Мачухи к. 1, 2 (п. 1), 23, 32; Скоробор к. 24; Куп'єваха к. 12 (п. 3); Пожарна Балка к. 2; Малий Тростянець к. 2 (п. 1–2); Сула: Вовківці к. 2; Псьол: Баранівка к. 1) [22, с. 241; 25, с. 149–151, 163, 165; 7, с. 122; 1, с. 21; 26, с. 10; 20, с. 92–93; 3, 46–47; 27, с. 84]; кубки в 11-ти (Ворскла: Мачухи к. 1, 2 (п. 2), 3, 6, 11, 19, 21, 29, 37; Куп'єваха к. 14; Малий Тростянець к. 2 (п. 1); Псьол: Баранівка к. 1) [25, с. 149–152, 156, 162, 165–167; 1, с. 26; 20, с. 92; 27, с. 84]; корчаги в 8-ми (Ворскла: Мачухи к. 2 (п. 1); Перещепине к. 5; Скоробор к. 8, 22; Куп'єваха к. 14, 15; Сула: Герасимівка к. 2; Придніпровський терасовий Лісостеп: Волошине-2 к. 1 (п. 1)) [25, с. 151; 18, с. 128; 7, с. 109, 119; 1, с. 25, 30; 3, 54; 30, с. 50]. В жіночих похованнях ранньоскіфського часу, на відміну від чоловічих, як правило, характерні набори посуду в кількості від 2-х до 7-ми (але найчастіше 2–4). Тільки в 13-ти комплексах зафіксовано по одній. Комбінації категорій посуду в наборі різноманітні: в одній камері могли кластися по декілька черпаків, кубків або мисок, в поєднанні з іншими формами. Що стосується місцезнаходження кераміки в курганному просторі, тут також виділяється більше варіантів: найчастіше вона зафіксована в районі голови (22), ніг (17), або в інших частинах камери — в куту, під стінкою (20), рідше форми ставились біля руки або плеча (3), тазу (3), коліна (2).

В середньоскіфський час відсоток поховань з ліпним посудом, майже не зменшується: з 26-ти він знайдений у 21-му (80,7 %), однак вони відомі тільки в басейні р. Ворскла та Сула (рис. 2, 1). Через якісні зміни в гончарній традиції деякі форми зникають (черпаки, ряд типів кубків, корчаги), в жіночих похованнях з'являються кухлі та глеки. Продовжує переважати столовий посуд: миски відомі в 9-ти комплексах (Ворскла: Мачухи к. 8; Василівка к. 4, 8; Куп'єваха к. 20 (п. 5); Пожарна Балка-2 розкоп 13 п. 1; Перещепине к. 24; Сула: Басівка к. 6; Лубни (ур. Замок) (п. 2); Поставамуки к. 3) [25, с. 153; 27, с. 72, 81; 1, 43; 31, с. 9; 3, с. 40, 61; 4, с. 217]; посуд малих розмірів — 9 поховань (Ворскла: Мачухи к. 8, 13, 14 (п. 1); Пожарна Балка-2 розкоп 13 п. 1; Перещепине к. 20; Сула: Аксютинці (Стайкин Верх) к. 20; Басівка к. 498; Вовківці к. 4 (п. 4); Лубни (ур. Замок) (п. 1)) [25, с. 153, 157; 31, с. 9; 11, с. 9; 3, с. 32, 39, 52; 4, с. 217]; горщики — 9 (Ворскла: Василівка к. 8; Куп'єваха к. 20 (п. 4); Опішне к. 1 (п. 1); Сула: Лубни (ур. Замок) (п. 1); Сербин к. 1) [27, с. 73; 1, с. 42; 32, с. 56; 4, с. 217; 3, с. 61]; кубки — 2 (Ворскла: Василівка к. 4; Куп'єваха к. 20 (п. 4)) [27, с. 72; 1, с. 42]; глеки — 2 (Ворскла: Опішне к. 1 (п. 1); Сула: Вовківці к. 4 (п. 3)) [32, с. 56; 3, с. 39]; кухоль — 1 (Василівка к. 4) [27, с. 72]. Як в Посуллі, так і в Поворсклі переважають набори посуду в кількості 2–5 над одиничними знахідками (відповідно 12 та 9 випадків). Часто разом з однією ліпною посудиною в поховання клались античні (амфори, слова кераміка). Взагалі в кін. VI — 2 пол. V ст. до н. е. з жіночих поховань походить значна частина античної кераміки: серед них лекіф (1), червоноглиняна чашечка (1), чорнолакова солонка (1), теракотові посудини (2), іонійський кратерікс (1), амформи (6). Різні форми ліпного посуду зафіксовані біля ніг (11), голови (8), тазу (6), груді (1) або в кутах камери (7).

Для пізньоскіфського часу характерне різке зменшення відсотку жіночих поховань з ліпною керамікою, з 68-ми комплексів посуд виявлений лише в 15-ти (23 %) (рис. 2, 1). Найбільшою кількістю представлений посуд малих розмірів — 7 комплексів (Сула: Великі Будки к. 1; Придніпровський терасовий Лісостеп: Сеньківка к. 1, 1а, 6, 7, 9; Сіверський Донець: Гришківка к. 25 (п. 2)) [3, с. 42; 19, 140, 143; 33, с. 89]; горщики — 4 (Сула: Лубни (Лиса Гора) к. 5а; Хитці (п. 1); Сіверський Донець: Пісочин к. 22; Старий Мерчик к. 2) [4, с. 224; 3, с. 62; 13, с. 28; 16, с. 64]; глеки — 2 (Ворскла: Олєфірщина к. 16; Сіверський Донець: Пісочин к. 8 (п. 1)) [27, с. 50; 13, с. 20]; кухлі — 2 (Ворскла: Більський курганний некрополь Б к. 7; Сула: Великі Будки к. 1)

[34, с. 118; 3, с. 42], в одному похованні відома миска (Ворскла: Олєфірщина к. 16) [27, с. 50]. На відміну від попередніх хронологічних груп, переважають могили з однією ліпною посудиною (10), однак присутні і набори (5) в основному по дві форми. Лише в Великих Будках к. 1 знайдено дев'ять малих горщиків та один куваль. В той же час помітне збільшення жіночих поховань з античним посудом — всього 19 комплексів, серед якого переважає столовий набір (канфари, гончарні глеки, лекіфи, кілік, солонки), меншою кількістю представлені амфори. Зафіксовані місцепокладення ліпної кераміки біля ніг (13), коліна (2), голови похованої (4), та в кутах камери (3).

З недатованих поховань відомі: миски — 3 комплекси (Ворскла: Кириківка к. 4; Пожарна Балка-2 розкоп 7 (п. 2), розкоп 12 (п. 1)) [21, с. 707; 35, с. 6]; посуд малих розмірів — 12 (Ворскла: Кириківка к. 12; Покровський к. 9; Сула: Басівка к. 500; Лубни (Лиса Гора) к. 15; Чеберяки к. 56; Ярмолинці к. 45; Псьол: Броварки (п. 1); Дудчанці к. 1 (п. 2); Придніпровський терасовий Лісостеп: Великий Круполь-Лукаші к. 14, 16; Сіверський Донець: Мала Камишеваха к. 4) [21, с. 730; 36, с. 16; 3, с. 40, 62; 4, с. 230; 15, с. 238, 241; 37, с. 158–160]; горщики — 2 (Ворскла: Скоробор к. 7 (1906 р.); Сула: Лубни (Лиса Гора) к. 15) [24, с. 142; 4, с. 230].

В цілому, кераміка жіночих поховань більш різноманітна та представлена в них значною кількістю: посуд малих форм знайдений в 46-ти комплексах; миски — 38; горщики — 27; черпаки — 23; кубки — 13; корчаги — 8; глеки — 4; кухлі — 3 (рис. 2, 2).

Характерні риси даної статевої групи: 1. Серед категорій посуду переважають малі форми та столовий посуд, в меншій мірі тарний та кухонний; 2. Характерні набори ліпної кераміки від 2-х до 9-ти, що знаходяться при одному кістяку, відсутні вони лише в похованнях басейну р. Сіверський Донець; 3. Поступове відживання традиції покладення ліпного посуду, часткова заміна його античним, починаючи з V ст. до н. е.; 4. Більша, аніж в чоловічих, варіабельність розміщення кераміки відносно кістяку: біля ніг, голови, тазу, колін, плеча або руки.

Поховання дітей. З 47-ми комплексів, в яких виявлені дитячі поховання, ліпний посуд при них зафіксований тільки в 8-ми (17 %), 3 з них парні (рис. 3, 1).

В ранньоскіфський час лише в одному комплексі в Поворсклі — Марченки (Восьме поле) к. 1 (п. 2) виявлений кістяк дівчинки, в районі голови якої було розміщено 3 горщички та маленька мисочка [38, с. 55–56].

Ще одне дитяче поховання, в якому знайдений малий горщик, датується V ст. до н. е.: Перещепине (п. 3) (2000 р.) [39, с. 70].

До періоду кінця V—IV ст. до н. е. належить 4 комплекси з керамікою: в 3-х з них покладений посуд малих розмірів (Ворскла: Перещепине к. 2 (2002 р.); Придніпровський терасовий Лісостеп: Сеньківка к. 4; Сіверський Донець: Пісочин к. 10) [9, с. 39; 19, с. 143; 13, с. 23]; в 2-х — глеки (Ворскла: Куп'єваха к. 6; Сіверський Донець: Пісочин к. 10) [1, с. 7; 13, с. 23].

Також в недатованому кургані виявлені малі посудини — 2 горщичка з парного поховання, знайдені в районі черепа дитини (Лубни (Лиса Гора к. 15)) [4, с. 230].

Характерні риси для дитячої вікової групи: 1. Досить низький відсоток поховань з ліпною та античною керамікою; 2. Присутність при одному кістяку однієї (4) або набору — від 2-х до 4-х посудин (4), причому останні виявлені з предметами характерними для жіночого інвентарю (намистини, прясло, люстерко, булавка), що дозволяє інтерпретувати їх, як захоронення дівчинок; 3. Посуд зафіксований біля голови (7), ніг (3), коліна похованих (1) або в куту камери.

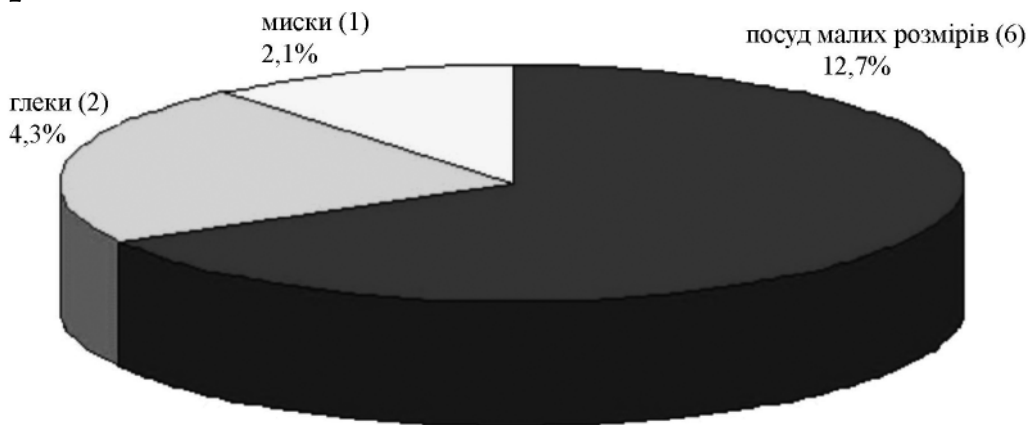
Також серед відомих нам поховальних комплексів Дніпро-Донецького Лісостепу, виділяється значна частина парних та колективних поховань з посудом, в яких, за різними причинами, неможливо розділити інвентар, що належав конкретному небіжчику. Найбільша кількість таких в басейні р. Ворскла (30), менше в Посуллі (10), Придніпровському терасовому Лісостепу (3) та на Сіверському Дінці (1).

1

Регион	Псьол	Сула	Ворскла	Придніпровський терасовий лісостеп	Сіверський Донець	Всього
Час						
VII–3 чверть VI ст. до н.е.	— (—)*	— (—)	4 (1)	2 (—)	— (—)	6 (1)
кінець VI–3 чверть V ст. до н.е.	— (—)	— (—)	7 (1)	— (—)	— (—)	7 (1)
кінець V–IV ст. до н.е.	1 (—)	1 (—)	5 (2)	9 (1)	7 (1)	23 (4)
Час не відомий	1 (—)	1 (1)	7 (1)	— (—)	2 (—)	11 (2)
Всього	2 (—)	2 (1)	23 (5)	11 (1)	9 (1)	47 (8)

* Перша цифра — кількість поховань дітей. В дужках — поховання дітей, при яких зафіксовано ліпний посуд.

2

Цифра в дужках — кількість поховань з посудом даної категорії.

Цифра з відсотком — кількість комплексів з посудом даної категорії від загальної кількості дитячих поховань з керамікою.

Рис. 3. Комплекси з похованнями дітей: регіонально-хронологічний розподіл (1), категорії ліпного посуду (2)

Fig. 3. Complexes of the children burials: regional and chronological apportionment (1), categories of moulded vessels (2)

Таким чином, в поховальній традиції залишення ліпного посуду простежуються певні відмінності, пов'язані зі статевим показником: 1) малий відсоток комплексів з керамікою в похованнях чоловіків, їх видова та кількісна обмеженість, та стабільність у розташуванні відносно кістяку; 2) значна частка комплексів з ліпним посудом в жіночих похованнях, що часто представлений не однією формою, а кількома (від 2-х до 9-ти), серед яких весь відомий спектр кераміки, та більша варіабельність розміщення в могильному просторі. Для обох статевих груп загальним є різке зменшення відсотку поховань з ліпним посудом в кінці V—IV ст. до н. е.

Окрім статевовікової характеристики була зроблена спроба визначення майнового та соціального положення індивідумів, в поховальному ритуалі яких використовувався посуд. При аналізі враховані показники виділення різних соціально-майнових груп населення за складом інвентарю, а також напрацювання з соціальної характеристики давнього населення ряду дослідників лісостепових курганів. В результаті встановлено, що найбільший відсоток комплексів з ліпною керамікою можна віднести до групи рядових общинників та піших воїнів, а також заможних общинників та осіб з аристократичних родів, серед яких були й важкоозброєні та кінні воїни. В цих похованнях представлений

весь різновид посуду, для другої групи характерне поєднання його з античним. Незначний відсоток комплексів з керамікою серед бідного прошарку і залежних осіб, що представлена лише горщиками, мисками та посудом малих розмірів. Нехарактерною є наявність ліпної кераміки в похованнях соціальної верхівки, всього враховано 10 могил, в яких, як правило, знайдений тарний посуд (корчаги, великі глеки).

Сакрально-обрядова роль ліпного посуду

На підставі даних статевікового та соціального аналізу, а також інших особливостей використання ліпного посуду в поховально-поминальній практиці, логічно розглянути дане явище в ідеологічному аспекті. Без сумніву, кераміка, як і інші категорії інвентарю, виконувала в поховальному ритуалі певні символічні функції, пов'язані з міфологічним мисленням та вірою в потойбічне життя. Питання полягає в тому, який саме «текст» несуть в собі ці речі. Починаючи з 20–30-х років ХХ ст., в роботах ряду етнографів укорінюється теза, що в давньому суспільстві речі використовувались з більшим смисловим навантаженням, ніж у сучасному [40, с. 90–91]. А. К. Байбуурин стверджує, що предмети, зроблені людиною, виступають також в якості семіотичних засобів — «знаків», та поєднують в собі символічні та утилітарні функції [41, с. 70–71]. Зміна семіотичного статусу відбувається внаслідок включення їх в ритуальний контекст, в якому «мова» речей виконує роль передачі ритуальної інформації [42, с. 224]. Отже, окрім утилітарного, предмети несуть в собі додаткові смислові навантаження: естетичні, престижні, соціальні, магічні, регіональної та територіальної приналежності.

Традиційно вважається, що в поховальній обрядності інвентар, що залишався в могилі, супроводжував, та мав забезпечити потреби небіжчика у «потойбічному» світі. У зв'язку з цим, склад речей, виявлених в похованні, трактується як особисті, що відображають його майновий, соціальний, статевий статус та певні професійні якості. Однак існує альтернативний погляд, розробником якого є С. І. Берестнев. Розглядаючи детально елементи поховального ритуалу пізнього палеоліту—енеоліту, дослідник дійшов висновку, що померлі виступають в ролі посланців в «інший світ», та виконують функції посередників між людьми та надприродними силами. Інвентар, в цьому випадку, не призначався покійнику, та не відображав його прижиттєвий статус, а виступав в ролі «дарів» або жертви, як залог заступництва зі сторони потойбічних сил [43, с. 75–87].

Дані письмових джерел дозволяють стверджувати, що для давніх спільнот на стадії розвинених класових відносин та зародження державності, остання теза маловірогідна. В поховальній обрядності греків з архаїчних часів було прийнято залишати померлому все, що йому було дорого та в чому він потребував у потойбічному житті [44, с. 311–312]. В розповіді Геродота, при описанні похорон царя скіфів також немає натяків на жертвування людини потойбічним силам, а навпаки, померлому вождю приносять у жертву людей, коней, та залишають необхідні речі (Herod. IV, 71–72). Таким чином, є всі підстави вважати, що у населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу поховальний інвентар (в тому числі і ліпний посуд) символізував речі, що супроводжують померлого у потойбічне життя. Та для того, щоб прочитати «текст» ритуальної інформації, яку несе поховальна кераміка, необхідно врахувати всі дані, отримані при статевіковому та соціальному аналізі, а також, результати досліджень археологів, етнографів, ґрунтознавців, на матеріалах інших історико-культурних регіонів в різні історичні епохи.

Розповсюдженою є думка, що речі, які використовуються в обрядності, наділяються тим символічним значенням, що обумовлені їх практичним призначенням [40, с. 93]. Тобто, ліпний посуд, знайдений в похованнях, мав містити в собі напутню їжу або рідину, відповідно з утилітарною функцією кожної конкретної категорії. У 80-ті рр. ХХ ст., на матеріалах розкопок курганів Нижнього Поволжя, вперше було застосовано

фосфатний метод для реконструкції початкового вмісту поховальної кераміки, а дещо пізніше метод ґрунтової біології [44, с. 17]. В результаті вивчення значної колекції ґрунтів з більш ніж 200 посудин, виявлених в комплексах доби бронзи та раннього заліза, на території Передкавказзя, Волго-Донського міжріччя, Заволжя, Приуралля, Зауралля, Прикаспію вдалось виділити не тільки форми, в які поміщались рослинна, м'ясна та молочна їжа, вода, а й простежити закономірності у місцєпокладенні їх в могилі. Так, наприклад, в ранньосарматських похованнях в більшості випадків біля голови ставилась посудина з водою, тоді як у ногах — каша або бульйон [45, с. 75–81]. Нажаль в Дніпро-Донецькому Лісостепу подібні дослідження не проводились, однак наведені паралелі, а також особливості розташування кераміки в поховальному просторі, дозволяють пов'язувати значну частину поховальної посуду з напутньою їжею та рідиною. Більшість кубків та кухлів виявлена біля голови похованих, корчаги та глеки зафіксовані в основному в районі ніг, хоча чіткого канону в розміщенні певних категорій посуду в могилі не простежується. Частина посудин використовувалась в якості курильниць, про що свідчить «смолиста речовина» на дні та стінках.

В процесі дослідження виділена ціла низка випадків нестандартного покладення ліпної кераміки в поховання, які дозволяють пов'язувати їх з іншими обрядами, аніж залишення їжі та рідини, необхідної при переході у «той світ». В чотирьох комплексах частина посуду була поставлена догори дном: Марченки (Восьме поле) к. 2; Лубни (ур. Замок) к. 1 (п. 2); Баранівка к. 1; Мачухи к. 20 [46, с. 6–7; 4, с. 217; 27, с. 84; 25, с. 162]. Майже у всіх випадках, окрім перевернутих, в могилі знайдені посудини, що знаходились біля небіжчика у нормальному положенні. Ритуал перевертання речей відомий у багатьох слов'янських традиціях, та пов'язаний з дією, направленою на перетворення, перехід від одного стану в інший, в сферу діалогу «цього світу» з «іншим світом» [47, с. 126]. Присутній даний обряд, в тому числі, і в поховальній обрядності слов'ян: залишення посудини догори дном зверху на могилі, з метою запобігти «поверненню» покійника [47, с. 122–123]. Перевертання може бути як вертикальне (верх-низ), так і горизонтальне (зліва на право), а отже, існує ймовірність, що фактів такої дії набагато більше.

Можна лише припускати, що частина посуду навмисно розбивалась, або клались лише фрагменти розбитих форм кераміки, що пов'язано з цілеспрямованою дією, направленою на захист від покійника, або переведення у «птойбічний» стан.

Для визначення ролі посуду в поховальній обрядності, також важливо приділити увагу віку самих речей. Лише в одному разі А. В. Гейко зазначає, що частина кераміки в комплексі Малий Тростянець к. 2 п. 1 слабко випалена та виготовлена спеціально для поховання [20, с. 93]. В той же час цілий ряд знахідок говорить про те, що в основному в могилу ставився старий інвентар, часто бувший у вжитку. Як зазначає А. Л. Топорков, старі речі, знаходячись на шляху між життям та смертю, подібні вмираючому, що вже бачить світ мертвих, і це положення робить їх особливо придатними для обрядів, пов'язаних з шануванням померлих [40, с. 97].

В кількох випадках зафіксоване покладення однієї посудини в іншу, що також не може бути пов'язано з напутньою їжею: Пожарна Балка к. 6; Сеньківка к. 7, 9 [48, с. 14; 19, с. 143].

Протягом скіфського часу в поховальній традиції населення басейну р. Ворскла, та в одному випадку в Посуллі зафіксована традиція залишення ліпної кераміки зверху на дерев'яному перекритті могили. Наприклад в кургані 22 могильника Скоробор на дерев'яному накатнику виявлено 5 посудин, з них 3 миски, в одній з яких було насипане гаряче вугілля [7, с. 118–119]. В більшості випадків ці комплекси містили кераміку і в самій камері.

Таким чином, питання про роль ліпного посуду в поховальній обрядності не знаходить однозначної відповіді. Символічні функції, які виконувала кераміка в ритуалі,

скоріш за все, не обмежуються одним значенням, а навпаки, в кожному конкретному випадку вона несе своє смислове навантаження.

Не викликає сумнівів, що частина ліпного посуду призначалась для розміщення в ній поховальної їжі та рідини, або самі форми символізували її. У вирішенні ряду проблем перспективними є методи природничих наук, які дозволять визначити характер страв та напоїв, простежити закономірності їх розміщення відносно померлого. В той же час, суперечить версії про напутню їжу виявлені статеві відмінності у кількості та видовому різновиді поховального посуду. Так, знахідки в архаїчних комплексах черпаків достовірно відносяться тільки до жіночих поховань. В своєму дослідженні, присвяченому сакральній функції черпаків ранньоскіфського часу, В. М. Горбов дійшов висновку, що в морфології та орнаментативній ідеї, пов'язані з уявленнями про родючість землі, що персоналіфікуються в образі жінки [49, с. 252]. Цілоком вірогідно, що в поховальній практиці черпак виконував роль ритуального предмету у відповідному обряді. Факти присутності наборів посуду саме в жіночих похованнях свідчать про певну спеціалізацію жінок з прошарку рядових та заможних общинників, серед яких було заняття домашнім господарством, гончарне виробництво, або причетність до певних жрецьких дій. Набори посуду, іноді поставлені один в один, ймовірно були власними речами покійних, та вважались необхідними у загробному житті.

Зовсім іншу роль відігравали в поховальному обряді перевернуті та розбиті посудини, які слід пов'язувати з магічними діями, направленими на захист від повернення покійного. Можливо, в якості жертвоприношення виступають посудини, покладені зверху могили, на дерев'яному перекрытті.

Отже визначення семіотичного статусу кераміки в поховальній практиці, потребує диференційованого підходу, що пов'язано з широким її використанням та різними варіантами «текстів» передачі ритуальної інформації, частину з якої досі не розшифровано.

Ключові слова: ліпний посуд, Дніпро-Донецький Лісостеп, скіфський час, статеві-віковий та соціальний аналіз, поховальні комплекси.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бойко Ю. Н., Берестнев С. И.* Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Х., 2001.
2. *Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. — К., 2004.
3. *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
4. *Супруненко О. Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скржинської). — К.; Полтава, 2000.
5. *Іллінська В. А.* Из неопубликованных материалов скифского часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1968. — Т. 21.
6. *Буйнов Ю. В.* Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине // Історія і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990.
7. *Шрамко Б. А.* Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности, 1994: Харьковский историко-археологический сборник. — Х., 1994.
8. *Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — К., 1997.
9. *Кулатова І. М., Супруненко О. Б.* Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛЛУ. — 2003. — Ч. 2.

10. Гейко А. В. Археологічна діяльність С. О. Мазаракі в контексті вивчення поховальних пам'яток Посулля // Музеї. Меценати. Колекції. — К.; Полтава, 2000.
11. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001.
12. Бородулин В. Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/52.
13. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Х., 2005.
14. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Песочинского курганного могильника в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/ 112.
15. Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА — 1957. — Т. 27.
16. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
17. Буйнов Ю. В., Бандуровский А. В., Окатенко В. Н. Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области // АДУ. 2003–2004 рр. — Запоріжжя, 2005.
18. Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія. — 1994. — № 4.
19. Покровська Є. Ф. Кургани біля с. Сеньківки // Археологія. — 1965. — Т. 18.
20. Гейко А. В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч. 2.
21. Мельник Е. Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 гг. // Труды XII АС в Харькове в 1902 г. — М., 1905. — Т. 1.
22. Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник. — Х., 1888. — Вып. 2.
23. Кулатова І. М. Кургани скіфського часу в ур.Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І. А. Зарецького у 1888 р.) // АЛЛУ. — 1998. — Ч. 1–2.
24. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. 3.
25. Ковпаненко Г. Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині // Археологія. — 1970. — Т. 24.
26. Андриенко В. П. Отчет об археологических раскопках Донецкого государственного университета у с. Пожарная Балка в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/92.
27. Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
28. Бречка М. Ф. Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // Наук. записки ХДПУ. — 1939. — Т. 2.
29. Либеров П. Д. Новые материалы из курганов у села Черемушны // КСИА. — 1961. — Вып. 83.
30. Кулатова И. Н., Скорый С. А., Супруненко А. Б. Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой Лесостепи // АЛЛУ. — 2006. — Ч. 1.
31. Андриенко В. П. Отчет об археологических исследованиях Донецкого государственного университета у с. Пожарная Балка в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/51.
32. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Курган V ст. до н. е. поблизу селища Опішне Полтавської області: попередні результати дослідження // АЛЛУ. — 2006. — Ч. 2.
33. Гречко Д. С. Продолжение раскопок Гришковского курганного могильника скифского времени на Харьковщине // АДУ 2006–2007 рр. — К., 2009.

34. *Супруненко О. Б.* Поховання Більського курганного некрополю «Б» (за розкопками 1995 р.) // АЛЛУ. — 2006. — Ч. 2.
35. *Андрієнко В. П.* Отчет об археологических раскопках Донецкого государственного университета у с. Пожарная Балка в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/94.
36. *Данилевич В. Е.* Раскопки курганов у хут. Покровского Валковского уезда Харьковской губернии летом 1903 г. // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС. — М., 1908. — Вып. 2.
37. *Кулатова І. М., Супруненко О. Б.* Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. М. Щербаківського 1913 р.) // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 4.
38. *Черненко Е. В., Ролле-Герц Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. — К., 2005.
39. *Супруненко О. Б., Кулатова І. М.* Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. — К., 2002.
40. *Топорков А. А.* Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л., 1989.
41. *Байбурин А. К.* Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л., 1989.
42. *Байбурин А. К.* Семиотический статус вещей и мифология // Сборник музея антропологии и этнографии. — Л., 1981. — Т. 37.
43. *Берестнев С. И., Берестнева А. Н.* Вещи в контексте культового объекта (к проблеме социальной интерпретации погребальных памятников) // Древности, 2011: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2011. — Вып. 10.
44. *Борисов А. В., Демкина Т. С., Демкин В. А.* Палеопочвы и климат Ергеней в эпоху бронзы (IV—II тыс. до н. э.). — М., 2006.
45. *Демкин В. А., Демкина Т. С.* Возможности реконструкции погребальной пищи в керамических сосудах из курганов бронзового и железного веков // ЭО. — 2000. — № 4.
46. *Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. — К., 2006.
47. *Голстой Н. И.* Перевоначивание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балто-славянской духовной культуры (погребальный обряд). — М., 1990.
48. *Андрієнко В. П.* Отчет об археологических исследованиях у с. Пожарная Балка в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/198.
49. *Горбов В. Н.* О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1.

Резюме

Пеляшенко К. Ю. *Лепная посуда как элемент погребальной обрядности населения скифского времени Днепро-Донецкой Лесостепи*

В статье рассматривается роль лепной керамики в погребальной обрядности племен Днепро-Донецкой Лесостепи скифского времени. С помощью половозрастной и социальной характеристики комплексов, установлены отличия в традиции помещения посуды в погребения различных групп населения. Анализ всех особенностей размещения сосудов в могильном пространстве, в том числе и нестандартные (факты

Н
Б
Т
С

переворачивания вверх дном, положения один в один, разбивания и др.), позволяет утверждать, что использование емкостей в погребальной практике носило дифференцированный характер и не ограничивалось лишь помещением напутственной пищи.

Ключевые слова: лепная посуда, Днепро-Донецкая Лесостепь, скифское время, половозрастной и социальный анализ, погребальные комплексы.

Summary

K. Peliashenko. Moulded Vessels as Funerary Rites Element of Dnipro-Donets Forest-steppe Populace in Scythian Time

The article examines the role of moulded ceramics in funerary rites of Dnipro-Donets forest-steppe tribes in Scythian time. Differences in the tradition of the vessels location in burial interment of different population groups are established with the help of age, sex and social characteristics of the complexes. Analysis of all the features of vessels placement in the grave space, including nonstandard (facts of turning upside down, putting one vessel into another, breaking, etc.), suggests that the use of vessels in the funerary practice had differentiated nature and was not limited only by the farewell food placement.

Key words: molded vessels, the Dnipro-Donets forest-steppe, Scythian time, age, gender and social analysis, funerary complexes.

